Олександер Домбровський

ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКТОР В РАННЬОІСТОРИЧНІЙ СХЕМІ «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ» М. ГРУШЕВСЬКОГО

Вже саме явище, що історичний процес складається з трьох основних і універсальних у свому засягу компонентів — часу, простору й людини, надає географічному факторові особливе значіння у складній композиції функцій історизму. Коли взяти до уваги, що час являється пасивно-ідеальним поняттям, яке безпосередньо не діє, лише в необмежених рямцях якого «щось» діється, то географічний фактор у своїх далекосяжних впливах і безпосередніх діях як антропогеографічно- екологічного й економічно-культурного, так і геополітичного аспекту поруч центрально-активного фактора — розумної істоти творить не лише сцену історизму, але й впливає на його розвиток, прогрес і регрес стилем своєї географічної специфіки. Тому тематично споріднені зі собою дисципліни — історія й географія пов'язуються органічно в одну синтезу поняття історичного процесу. Те органічне пов'язання згаданих дисциплін є тим більше наглядне, коли перебування народу на його території датується від найдавніших часів, до яких майже не сягає історія як наука. Тобто чинник автохтонізму являється самозрозуміло важливим у проблемі пов'язання найстаршої історичної традиції з географічним фактором. Номади, які перекочовували в добах пра- й ранньої історії з місця на місце степових просторів, не були пов'язані сильніше з якимсь географічно-територіяльним індивідуум настільки, щоб специфіка даного терену могла відбити якусь виднішу печать на історичний хід їхнього життя. Географічний фактор в добах пра- й ранньої історії України, характерний своїми геологічно-кліматично-антропогеографічними властивостями, запрошував до осіло-агрікультурного способу життя, маючи вже в своїй специфіці немов предестиновані зародки автохтонізму. Бо хліборобство є пов'язане з осілим життям, яке в своїй довговіковій перспективі рівняється поняттю автохтонізму.

М. Грушевський як історик з нахилом до соціології й ґенетики (етноґенетики), а при тому пов'язаний світоглядово з народництвом ex officio своїх наукових зацікавлень, а невиключено, що й ідеологічних стимулів крім основного етнографічного чинника наголошував також значіння географічного фактора як територіяльної основи, з якою праруcько-українські автохтони-хлібороби були пов'язані від найдавніших часів — безодні віків пра- й ранньоісторичного процесу. В дано-

му випадку географічний фактор як територіяльна основа буття народу цікавить М. Грушевського радше з науково-дослідних позицій етноґенетики й автохтонізму, чим політично-державницьких концепцій. Отже, в етноцентричній системі історизму в М. Грушевського географічний фактор займає друге місце в притилежність до геоцентричної системи історизму імперського стилю з мішаним мультиетнічним населенням, де територіяльний принцип має пріоритет. В пра- й ранньоісторичних добах, коли людина перебувала під переможним впливом окружаючих її сил природи, географічний фактор диктував рівень і стиль людського життя й як такий тим більше заслуговує на увагу історика. Про взаємовідношення обох згаданих чинників — народу й території — М. Грушевський пише ось що: «Дві великі творчі сили в життю кожного народу — народність і територія стрінулися саме на порозі історичного життя нашого народу й утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть в пізніших, тим більше — в початкових стадіях народнього життя оба ті елементи являються діяльними творчими силами — територія так само як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що приміщуються до нової колонізації — усе те многоважні сторони, якими територія могутньо впливає на дальшу історію народу».[1] Отже, бачимо тут наглядно, що наш історик пов'язує разом територіяльний принцип з етнографічним, абстрагуючи від самого поняття державної організації.

Враховуючи орографічні й гідрографічні умовини української території, а також її поділ на причорноморсько-степовий пояс та лісостепову смугу, наш історик подає позитивні й негативні сторони кожної з них з позицій користи, шкоди, чи в кінці катастроф для населення, які спричинювали флюктуації людности, тобто її відпливу в напрямі північної лісової смуги, або на захід у лісові й гористі терени карпатської полоси перед азійськими номадами. Коли небезпека минала людність повертала на давні, опущені нею терени, відбудовуючи давне економічно-культурне життя, сконцентроване головно в середньому Подніпров'ю. В умовах перериваної державности й довговікового політично-державного лихоліття та поневолення, згідно з поглядом Грушевського, лише соціо-економічне й культурне життя населення якраз в пов'язанні з його територією й її впливами творило безперервну історію народу. Вважаючи, що «середнє Подніпров'я з усякою правдоподібністю можна вважати правітчизною нашого народу»,[2] М. Грушевський на доказ вище сказаного льокалізує індоевропейську прабатьківщину в Східній Европі, приблизно на пограниччі степу й лісу, отже певно лісостеп.[3] А коли до того додамо ще його погляд, що

---

[1] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* том I, Нью-Йорк, 1954, стор. 8.

[2] *Там же,* стор. 11, 81.

[3] *Там же,* стор. 63. С. Мішко, *Нарис ранньої історії Руси-України* (моя редакція й доповнення), Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен, 1981, стор. 35.

прабатьківщину слов'ян належить льокалізувати приблизно також на території Східньої Европи — «від карпатського підгіря до алаунської (валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра . . . та краї між Вислою й Німаном . . .»,[4] то в сумі вище сказаного маємо потвердження його погляду про середнє Подніпров'я як правітчизну українського народу, бо індоевропейська й слов'янська прабатьківщини покриваються на загал з територією середнього Подніпров'я.[5] Тому Грушевський робить заключення, що « . . . слов'яни, і навіть ще близше — наш нарід може бути автохтоном на певній части своєї території й його пізніші міґрації були розмірно невеликі».[6] З вище наведених міркувань нашого історика одержуємо шляхом історіософічного підходу до проблеми тринітарне поняття співдії етно-географічних чинників: — нарід як теза, територіяльний принцип з його не лише позитивами, але й негативами евразійського номадизму — антитеза та автохтонізм як поєднання етнографічного чинника з географічним у цілому контексті пра- й ранньоісторичного процесу — синтеза. При тому до речі буде пригадати, що положена на грані двох світів українська територія зі своїм антропогеографічно-екологічним дуалізмом економічно-соціо-культурного аспекту (давно осіле хліборобське життя та з другої сторони номадизм зі своїм стилем та наслідками) витворювала антиподи в аспекті цивілізації, які довгими століттями находилися побіч себе, поборювали себе й поступово спрямовувалися згодом в одно русло етногенетичного процесу, бо номадизм з часом еволюціонував у напрямі осілого життя, а кочові племена, особливо іранські, інтеґрувалися у спільне життя автохтонів-хліборобів, тобто південно-східніх протослов'ян, предків літописних русько-українських племен. Якраз у тому змислі пише Грушевський, що скитська орда не дала причорноморським степам якоїсь нової людности. Появилася лише в наших степах панівна орда, яка покрила своїм іменем давніше населення, «а навіть і в свій склад могла приняти певні елементи тієї давнішої людности».[7] Подібно можна пояснювати термін «сарматизація» — в політичному, а не в етнографічному значінні.[8] На особливу увагу заслуговує тут явище, що етнографічний чинник, характерний соціо-культурними й етно-психологічними властивостями, встоявся перед виявами евразійського географічного фактора, характерного своїм номадизмом. Це вдячна тема зокрема в аспекті дослідів етно-

---

4 М. Грушевський, *Історія України-Руси,* том I, стор. 75. — С. Мішко—Ол. Домбровський, стор. 26 і слід., 35, 69. — Я. Пастернак, *Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях* (ред. М. Антоновича), Нью-Йорк—Торонто, 1975.

5 Ол. Домбровський, «Нова схема ранньої історії Руси-України», *Український Історик,* 1—4 (65—68), 1980.

6 Грушевський, *Історія...,* том I, стор. 63.

7 *Там же,* стор. 108.

8 Ol. Dombrovskyj, „Bereicherung der Forschungen über die Frühgeschichte der Ukraine durch Mychajlo Serhijovyč Hruševskyj", *Наукові Записки УВУ,* ч. 3 (Мюнхен, 1959).

психології та взаємовідносин етнографічно-географічних факторів на фоні ранньоісторичного процесу Евразії. А всеж таки до речі буде пригадати, що евразійський стиль географічного фактора наніс багато шкод матеріяльної культури й у винищуванні людности під час примусових племінно-етнічних флюктуацій, спрямованих у більш безпечні місця — у сторону карпатських гір і лісів, або в напрямі північної, лісової смуги. Як згадано вище, ті флюктуації мали й поворотний напрям, бо коли в південно-східних европейських степах ставало спокійніше, давня людність повертала на свої місця й загосподарювалася наново. Хлібороб повертав на землю своїх предків, яка кормила обильно всіх, хто з нею зв'язався вузлами територіяльного патріотизму, який поступово еволюціонував у племінно-етно-національному й політичному напрямі. Таким чином етнографічний фактор не здавався географічному навіть на фоні евразійських відносин. Ті змагання обох факторів являлися ранньоісторичною увертюрою пізніших змагань на життя й смерть в добі тріваючого кілька століть великого переселення народів, але й тоді етнографічний фактор не здався, бо південносхідні слов'яни, безпосередні предки літописних руськоукраїнських племен, остоялися на своїй території середнього Подніпров'я. й звідти почали поступово посуватися у напрямі причорноморського Півдня. Всеж таки доба великого переселення народів не була останнім словом географічного фактора. На порозі середньовіччя й у дальших століттях появилися орди зі Сходу, які непокоїли людність української території. Щойно зі заломанням татарської й турецької навали евразійський стиль географічного фактора скапітулював перед етнографічним чинником.

Окреме місце в нашій тематиці займає доба Геродотової Скитії. Займаючи територію південно-східньої Европи десь під кінець VIII, або на початку VII ст. до нашої ери, скити накинули її свою панівно-етнічну назву, яка поступово почала еволюціонувати від етнографічного й імперсько-політичного до географічного поняття. Назва «Скитія» була вживана ще тоді, коли скити вже давно перестали панувати на згаданій території. Вже на початку нашої ери географічне поняття «Скитія» почало поступово заникати, а на його місце появилося нове, спершу етнографічне, а згодом аналогічно до назви «Скитія» географічне поняття — «Сарматія», яке перетрівало майже до пізнього середньовіччя. Уже приблизно в добі Геродота поняття «Скитія» еволюціонує поступово від етнографічного до географічного. Можливо, що це якраз змилило М. Грушевського, який при етнографічному уточнюванні деяких племен Геродотової Скитії з позицій територіяльного принципу висказався, що «скити-хлібороби» й «скити-орачі» ... «становлять скитський нарід в тіснійшім значінню слова».[9] Реляції Геродотової Скитії відносяться в загальному до кінця

[9] Грушевський, *Історія*..., том I, стор. 109.

VI і першої половини V ст. до нашої єри. В тому часі скити не осідали ще масово й не займалися хліборобством. Вони почали осідати компактними масами щойно в IV, і то радше в другій половині IV століття.[10] В тому контексті відомостей треба радше ідентифікувати «скитів-хліборобів», а також і «скитів-орачів»[11] з місцевими, тобто автохтонними, хліборобськими племенами правдоподібно протослов'янського походження, прикритими панівною етнічною назвою скитських завойовників. Грушевський по всяким правдоподібностям, як зрештою й інші дослідники, «розгубився» на дослідному шляху між етнографічними й з другої сторони географічно-територіяльними критеріями при етнологічному оприділенні «скитів-хліборобів» і «скитів-орачів». На тодішньому етапі розвитку історичної науки це було можливе, тимбільше, що доба Геродотової Скитії була характерна поступовим процесом еволюції згаданої назви, тобто «Скитії», від етнографічного поняття до географічного. Одне поняття ще не заникло, а друге появилося, творячи таким робом певну хаотизацію понять. Таке явище подибуємо в географічно-територіяльній та етнографічно-етнологічній номенклятурі у Геродота. Хліборобські племена — алязони й калліпіди,[12] про яких згадує Грушевський, також не могли бути скитами, бо, по перше, як уже сказано вище, скити в тому часі ще не осідали й не займалися хліборобством компактними масами, а по друге калліпіди не могли бути «еленізованими скитами», бо скити в тому часі ще не находилися на такому культурному рівні, щоби могли гелленізуватися включно з етнонімікою (калліпіди). Правдоподібно це могли бути найбільш висунені на південь форпости протослов'янських племен, з яких калліпіди були частинно гелленізовані під впливом культури причорноморських греків. Роблячи заключення етнологічного порядку відносно згаданих племен, Грушевський опирається на реляціях Геродота, мовляв, Геродот зачислює до скитів такі то племена. Але Грушевський не взяв до уваги, що батько історії зачислив згадані племена до скитів на основі імперсько-територіяльного принципу, який став базою географічного поняття Скитії, а відтак Сарматії. Дальше Грушевський каже: « . . . у Геродота ціла просторонь на захід від Бога становить прогалину без жадних вісток, але мусіла вона мати скитську людність, бо звалась «давньою Скитією».[13] Тут наш історик пов'язує широке поняття «скитської людности» з поняттям «давньої Скитії».[14] Як відомо, були два географічні поняття Скитії: простірно менша перед-Геродотова «давня Скитія» й територіяльно поширене поняття Скитії в добі

---

10 M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn und Leipzig, 1921, S. 101.

11 Геродот, IV, 17—18.

12 Геродот, IV, 17. — Грушевський, *Історія...*, том I, стор. 109—110.

13 *Там же*, стор. 110.

14 Геродот, IV, 99. В перекладі Т. Коструби (*Опис Скитії*, переклав і пояснив Теофіль Коструба, Вступ написав Олександер Домбровський, Львів, 1937) є подано «Стара Скитія».

Геродота, якої географічний і етнографічний опис з обширною реляцією про похід Дарія на скитів ввійшли в четверту книгу Геродотової Історії. В даному випадку не знаємо точно, чи Грушевський розумів під поняттям «скитської людности» виключно скитів, чи всіх мешканців, тобто й тих, які етнічно не були скитами, лише були прикриті назвою завойовників. В першому випадку був би етнографічний підхід до поняття «скитської людности», а в другому — великодержавно-територіяльний, отже географічний. Всеж таки Грушевський дальше сам признає, що «деякі з тих підвласних народів зачислювано до скитів на основі їх політичної, а не етнографічної приналежности. Назва скитів мала етнографічне значіння тільки щодо головної орди . . ., а поза тим уживалася в політичнім значінню — про людність підвластну скитам».[15] Але Грушевський на загал говорить небагато про ту підвладну скитам людність у етнологічному аспекті. Це показує, що Грушевський вагається між принципом етнографічної й з другої сторони територіяльної, тобто географічної інтерпретації при етнологічному опреділенні населення Геродотової Скитії. Але зате Грушевський має рацію, коли при підході до питання етнічної приналежности племени неврів[16] користується критеріями територіяльного характеру, тобто географічного фактора. В даному випадку наш історик ставить на першому місці не фолкльорний матеріял про неврів (слов'янські вірування про вовкулаків), чи можливість етимологічного походження назви неврів від слов'янського пня н у р (Нур — доплив Буга й Нурська земля), а перш за все саме географічне положення країни неврів, яке відповідає приблизно території прабатьківщини слов'ян.[17] Крім того до речі буде пригадати, що Геродот відрізняє неврів від скитів. Батько історії льокалізує країну неврів якраз на тій території, яка в загальному покривається зі слов'янською правітчиною й це якраз являється важним аргументом у понятті Грушевського для концепції протослов'янського походження неврів. Під час коли інші дослідники видвигають вище подані фолкльорні й лінґвістичні аргументи як докази протослов'янського походження неврів, то Грушевський звернув особливу увагу якраз на географічний момент. Також при пояснюванні Геродотової реляції про андрофагів[18] Грушевський на підставі льокалізовання їх десь приблизно на середньому Дніпрі, отже також на території слов'янської прабатьківщини, відкидає подану батьком історії їхню характеристику та каже, що «у всякім разі на середнім Дніпрі в тих часах друдно припускати якусь іншу людність крім слов'янської».[19] Геродотову характеристику андрофагів Грушевський вважає легендою, або

---

15 Грушевський, *там же,* стор. 110.
16 Геродот, IV, 105.
17 Грушевський, *там же,* стор. 116—117.
18 Геродот, IV, 106.
19 Грушевський, *там же,* стор. 118.

якимсь етимологічним непорозумінням.[20] Зрештою сам Геродот каже, що андрофаги це окремий і не-скитський нарід. В даному випадку географічний аргумент відносно льокалізовання андрофагів являється міродайним у аспекті проблеми їхнього етнологічного опреділення. Якраз Грушевський видвигає той географічний аргумент. До речі буде пригадати, що чужі дослідники принимали й дальше принимають безкритично реляцію Геродота про «канібалів» (дослівно мужоїдів) «жорстоких» андрофагів, що, як слушно сказав наш історик, в тому часі й на тій території це було просто неможливе.[21] Не знати лише, чи згадані чужинецькі дослідники такі безкритичні, чи мають підсвідомий нахил варваризувати протоісторію української території й її людности. Таксамо при проблемі антів Грушевський видвигає географічний чинник у зв'язку з питанням походження назви антів. Наш історик завдає сам собі реторичне питання, мовляв, що за велетенська держава від Дністра до Кавказу була б це, що могла б надати нове ім'я (тобто ім'я антів — Ол. Д.) людности даної території. Тому наш історик вважає (в даному випадку не зовсім правильно), що якоїсь сильнішої політичної організації у антів не було.[22] Як бачимо з вище наведених примірів, Грушевський користується нераз географічним фактором при уточнюванні етнографічно-етнологічних та племінно-політичних проблем.

В аспекті розглядання як мериторичного, так і методологічного значіння географічного фактора в ранньоісторичній схемі «Історії України-Руси» М. Грушевського маємо до діла з кількома варіянтами географічного поняття. На початку своєї «Історії» Грушевський порушує антропогеографічні проблеми в зв'язку з фізичними прикметами території[23] й їхніми впливами на соціо-економічний стиль та культурний рівень пра- й ранньоісторичного населення української території. Антропогеографія, особливо на фоні пра- й ранньоісторичного процесу,[24] є майже органічно пов'язана з палеосоціологічною проблематикою, бо тоді людина як у індивідуальному, так і колективному аспекті ще не виеманципувалася з під переможних впливів окружаючої її природи, яка диктувала населенню даної території стиль економіки, соціяльної структури та культурний рівень. Під час коли антропогеографічний фактор є пов'язаний зі соціологією, то геополітичний чинник на вищому рівні людського буття, — тобто в умовах племінно-політичних організацій та початкових форм державного життя, є уже пов'язаний з історією, бо заторкує політичні

---

20 *Там же,* стор. 117.

21 Можливо, що грецькі купці пускали такі фантастичні вістки для відстрашування, щоби не мати конкурентів. Див. G. Glotz, *Histoire grecque,* vol. I, Paris, 1925, p. 164.

22 Грушевський, *там же,* стор. 176.

23 *Там же,* стор. 9—16.

24 Ол. Домбровський, «До питання антропогеографії й геополітики території України в античній добі», *Український Історик,* 1—4 (49—52), 1976.

аспекти географічних умовин, а саме політичні впливи зі сторони сусідніх народів і держав, як вислід географічного положення. В даному випадку виступає у Грушевського антська проблема, яку він розглядає з позицій між іншим геополітики, тобто умовин антського населення серед інших племінно-етнічних груп та початкових державних організацій, а особливо в умовах впливів зі сторони візантійської імперії. В пояснюванні питання про неврів завважуємо в Грушевського етнологічно-географічний підхід до справи, тобто устійнювання їхнього протослов'янського походження на підставі льокалізовання їхньої країни на території слов'янської прабатьківщини. І в кінці метод етнографічно-географічної розв'язки проблеми андрофаґів зі запереченням Геродотової реляції про них як «мужоїдів» та племени зі жорстокою вдачею та варварським способом життя.[25] М. Грушевський як соціолог-історик показав нам у першому томі своєї капітальної «Історії», як використовувати поодинокі варіянти географічного фактора при інтерпретації явищ, подій і фактів ранньоісторичного процесу на території України.

---

[25] Деякі дослідники льокалізують андрофаґів за далеко на північ, прим. *Нариси Стародавньої Історії Української РСР*, Київ, 1959, стор. 129.